

دکتر منوچهر ستوده

مجموعه کتیبه‌های ایرانی

CORPUS INSCRIPTIONUM IRANICARUM

مجلد چهارم و نهم از قسمت چهارم کتیبه‌های فارسی تا اوایل صفویه که بتازگی از چاپخارج شده، مربوط به ناحیه راجستان است که قسمت اول آن را مهرداد شکوهی بررسی کرده است. در این مجلد که ۹۳ صفحه متن و ۸۷ لوحه دارد، شانزده شهرک راجستان و کتیبه‌های فارسی موجود در آنها مورد مطالعه قرار گرفته است.

برای اینکه خوانندگان بتوانند منطقه بررسی شده را بشناسند، در اینجا شرح مختصری درباره حدود و سامان راجستان می‌نویسیم.^۱

راجستان از نواحی غربی هندوستان است که در شرق ناحیه پنجاب و سند قرار گرفته است. سرچشمه‌های سند یعنی پنجاب با شعبه‌های سونلیج (بکسر لام)، راوی، رشنا، جهلم (بکسر جیمو ضم لام) و خناب، هر یک در دوآبی که به نام همان شعبه خوانده می‌شود، به عمود رودخانه سند می‌پیوندند و این رودخانه در نزدیک کراچی و تنه، کمی بالاتر از مدار رأس‌السرطان به دریای آزاد می‌ریزد.

راجستان در شرق رودخانه سند است و صحرای هندمیان رودخانه و راجستان فاصله شده، یعنی این صحرا مقداری از خاک بلوچستان و مقداری از خاک راجستان را گرفته است. منطقه‌ای که مهرداد شکوهی مورد مطالعه قرار داده، بالای مدار ۲۵ درجه شمالی و میان نصف‌النهار ۷۵-۷۵ درجه شرقی است.

بناهای تاریخی شهرکهایی که در این مجلد از آنها نام برده شده از این قرارند: ۱- اجمر (بفتح الف و کسر میم). ۲- بیانه (بفتح باء و نون). ۳- چتسو (بفتح چ). ۴- دهلیپور (بضم دال). ۵- دیندوانه. ۶- هندئون (بکسر ها و فتح دال). ۷- جالور. ۸- کمان. ۹- ختو (بفتح خاء). ۱۰ - لادنون. ۱۱- مندرد (بفتح میم و ضم دال). ۱۲- مانگااور. ۱۳- ناگااور. ۱۴- نرآینه. ۱۵- سانچور. ۱۶- تجره (بکسر تاء و فتح جیم). ۱۷- تردی (بضم تاء).

اجمر

شهرک اجمر در ۴۴۵ کیلومتری جنوب دهلی است و مرقد خواجه معین‌الدین چشتی پیشوای

۱- جغرافیای منطقه را مترجم اضافه کرده است.

فرقه چشتیه هند - در اینجاست.
مسجد آن به سال ۵۹۵ قمری در زمان ایلتمش بنا شده است.

بیانه

بیانه در جنوب شرقی ناحیه راجستان و هفتاد کیلومتری شرق اگریه است. قلعه شهر درشش کیلومتری غربی شهر، بر بالای تپه‌ایست که ۲۵۰ تا ۳۵۰ متر ارتفاع دارد و پیش از فتح هند به دست مسلمین در دست راجپوتها بود. سلطان محمد بن سام آن را فتح کرد و به دست فرمانده قوای خود بهاءالدین طغرل - داد. قلعه دیگری به نام «سلطان کوت» در زمان بهاءالدین ساخته شد. مسجد شهر که تا امروز برپاست در این زمان ساخته شد. این شهر تا آخر دوران حکومت مغولان در دست مسلمین بود. فیروز شاه تغلق مدتی در این شهر مانده است و کتیبه‌ای از او به عنوان ابومظفر فیروز شاه در مسجد خرابه شهر باقی است. کتیبه دیگری در این شهر به نام ابراهیم شاه لودی است. آب-انبار این شهر مورخ ۷۱۸ قمری است و در زمان قطب‌الدین مبارکشاه خلجی ساخته شده است. مرقد اوحد خان مورخ ۸۲۴ قمری در این شهر است. ساختمان حظیره‌ای به دست امیریوسف پسر ابراهیم هروی مورخ ۹۳۷ قمری بر جای است.

مدرسه قدیمی بیانه در دوران حکمرانان اوحدی بنا شده است.

اوخه مندیبر - مسجد قدیمی شهر - در دوران تسلط سلاطین غوری و قسنت دیگر این بنا که «اوخه مسجد» خوانده می‌شود، به دست کافورالسلطانی در زمان قطب‌الدین مبارکشاه ساخته شده است. مناری در این مسجد است که مورخ ۹۲۶ قمری است.
در شمال سکندره پنج مسجد است که به دست نظام خان در دوران سلطنت ابراهیم شاه لودی (۹۲۳ تا ۹۳۴) بنا شده است.

پاکنه^۲ مطامخان باجتری^۳ آن در دوران سلطنت ابراهیم شاه اودی ساخته شده است.

کتیبه مقبره فولاد محمد از پیروان تاج‌الدین محمد بدخشانی همزمان با حظیره اوحدی است. ویچه مندیبره گره قلعه‌ایست در شمال سکندره که سطح زیر بنای آن دو کیلومتر در سه کیلومتر است. بناهای داخلی آن باقی است و خارج آن نیز ساختمانهایی دیده می‌شود که مربوط به زمان سلطانان است.

کتیبه مناره داودخان از خاندان اوحدی مورخ ۸۶۱ است. این مناره زیر نظر مفیدخان عقدا ساخته شده است.

پاکنه خان خانان مورخ ۸ رمضان ۹۰۲.

نیلگرونی مسجد کتیبه‌ای دارد که ظاهراً مربوط به بازار خاص است که بازار اصلی شهر است. این کتیبه مورخ دوم محرم ۷۸۳ است.

کتیبه مرقد بی‌بی زرینه مورخ یکشنبه چهاردهم ماه شعبان سنه ۹۴۲ است.

دیدوانه

دیدوانه در ۹۰ کیلومتری شرق ناگاواراست. این شهر اوایل قرن هفتم به دست مسلمین افتاد. سنگ قبری مورخ ۶۰۶ هجری در این شهر به دست آمد که نشان می‌دهد از این تاریخ تا قرن هشتم این شهر در دست تغلق سلطانان دهلی بوده است.

کتیبه مسجد حاجی‌ان محمد مورخ ۷۷۹ قمری.

۱- پاکنه به جای «باثولی» بزبان محلی و Step well به زبان انگلیسی گذاشته شد.

۲- چتری چهارستونی که بالای آن گنبد دارد.

کتیبه مسجد تنوالی (بفتح تاء و نون) مورخ ۲۴ ربیع الاول سنه ۷۸۶ قمری.

کتیبه دروازه دهلی مورخ ربیع الاخر سنه ۸۴۵.

قلعه مسجد کتیبه مورخ ندارد و آیاتی از کلام الله مجید در کتیبه‌های آن دیده می‌شود.

کتیبه دروازه‌ای که فعلا در قلعه مسجد نگاه‌داری می‌شود. این کتیبه در زمان جلال‌الدین محمد اکبر نوشته شده و سرکاری بنا با قاضی عماد‌الملک بوده است و تاریخ آن به حساب اجدد «بانی این قلعه یارب جاودان منصور باد» است.

هندنئون

هندنئون در ۲۶ درجه و ۴۴ دقیقه شمالی و ۷۵ درجه و سه دقیقه شرقی و سی کیلومتری جنوب غربی بیانه است. بیشتر جمعیت این شهر مسلمانند. در دوران حکمرانان اوحدی، این شهر در دست این خاندان بود و یوسف‌خان این شهر را برای اقامت خود برگزید. از آثار قدیم يك پاكنه و دو چتری و چندین قبر سنگ قبر برجاست.

برمرقد بی‌بی خدیجه بك چتری با هشت ستون ساخته‌اند. پانزده رجب ۹۱۳ که روز فوت اوست بر سنگ قبرش نقر شده است.

پاوالی مسجد کتیبه‌ای با سه بیت شعر فارسی دارد. از این کتیبه معلوم می‌شود که سابقاً آن را «رنگرزون کی مسجد» می‌خواندند. تاریخ کتیبه ۸۴۲ قمری است.

سنگ قبری مورخ ۲۵ رمضان ۸۴۶ قمری در این شهر است.

جالور

دهکده جالور در جنوب غربی راجستان، نزدیک سامان گجرات است. آبادی آن بردامنه تپه است و دنباله آن به‌دشت می‌رسد. بر بالای تپه قلعه‌ایست که سه‌بارو دارد. دوباروی آن خراب شده است. باروی داخلی ۳۷۵×۳۵۵ متر است. این قلعه در دوران جهانگیر به‌سال ۱۵۱۷ ساخته‌شده‌است. جالور میان راجپوتها و مسلمانان دست به‌دست گشته است. در دوران سلاطین خلجی و تغلق دواثر تاریخی به‌وجود آمده است:

۱- عیدگاه در شمال غربی شهر. ۲- مسجد جامع که تویخانه نیز خوانده می‌شود. جالور مدتی در دست سلاطین گجرات بود. در این وقت شمس‌خان دندان‌ی - برادر مظفرشاه (۷۹۳ تا ۸۱۴) آثاری از خود در این شهر باقی گذاشت.

طرح جامع مسجد یا تویخانه با مسجد قوه‌الاسلام دهلی و جامع اجمر و اوخه مندیر بیانه و مسجد قدیمی گمان یکی است. کتیبه مسجد فارسی و به‌خط ثلث است. این مسجد در زمان ابوالمظفر تغلق شاه - زیر نظر شعبان حسن قزلباش غره شعبان ۷۲۳ ساخته شده است.

قلعه مسجد کتیبه‌اش بر سنگ مرمر و در محراب مرکزی مسجد است. بانی آن ملک کبیر سبحان - عامل مظفرشاه از سلاطین گجرات - بوده است. این مسجد روز چهار شنبه ماه ذی‌القعدة سنه ۹۲۵ به‌انتمام رسید.

پاکنه عمره کتیبه‌ای دارد که زیاد فرسوده شده، نام سلطان ابوالفتح محمود بر آن واضح خوانده می‌شود. این مرد همان محمودشاه بايقرا از سلاطین گجرات است که از ۸۶۳ تا ۹۱۷ حکومت داشته است.

شاهوار مسجد در زمان شمس‌الدین مظفر، زیر نظر حسن داودخان در غره ربیع‌الآخر سنه ۹۲۹ ساخته شده است.

کمان

کمان بر سر راه قدیم دهلی به‌بیانه است. قدمت آن به‌قبل از اسلام می‌رسد. سلاطین غوری آنجا را فتح کردند. کمان ظاهراً جزء ناحیه بیانه بوده، زیرا کتیبه آب‌انبار آن که تعمیر شده می‌رساند که آن را ابراهیم ابوبکر نوشیروان به‌دستور ملک الملوك شرق، نصرت‌خان - حاکم بیانه - در دوران سلطنت بلبان در اول رمضان ۶۶۹ مرمت آن به‌انجام رسیده است. کمان باید تا دوران سکندر لودی جزء بیانه بوده باشد، چه مسجد داخل استحکامات شهر به‌نام «چوراسی خمبد» (۸۴ ستون) که تاریخ بنای آن رمضان ۶۰۰ است حدود ده سال اول فتح سلاطین غوری است.

ختو

ختو قصبه‌ایست در ۶۰ کیلومتری شرق ناگااور برکنار راه آهن و از مراکز مهم اسلامی راجستان است. این قصبه در گذشته شهری بزرگ بوده است. محل صوفیان مغربیه است. بابا اسحاق مغربی در اینجا به‌خاک سپرده شده است. شیخ احمد ختو، از پیروان او (متولد در دهلی در سال ۷۳۷ قمری) مدتی در این قصبه زندگی کرده‌است و پس از آباد کردن احمدآباد مرکز تبلیغ خود را بنا نهاد و گورش هم در آنجاست. ختو بر سر راه اصلی، اگره، اجمر، سندوایران است. دو کتیبه از محمد معصوم نامی - فرستاده اکبر شاه به دربار صفوی - در این قصبه نشان می‌دهد که او در رفت و بازگشت از اینجا گذشته است. در قرن نهم این قصبه زیر لوای شمس‌خان دندانان بود زیرا که مسجدی در محوطه قلعه آن ساخته است. در محوطه اطراف قصبه که خرابه‌های قدیم این شهر است آثار مسجد و عیدگاه و مقابر زیاد است. شاهی مسجد - قسمت بالای محراب آن تعمیری است و مورخ ۹۶۸ قمری است. کتیبه آن دور محراب است. پس از آیات قرآنی معلوم می‌شود که تجدید بنای آن در زمان اکبر شاه در شعبان ۹۶۸ بوده است.

کتیبه‌های مرقد بابا اسحاق مغربی - خطیره او را ظاهراً شیخ احمد ختو ساخته است. کتیبه ابلیتمش مورخ رمضان ۶۲۹ قمری است. کتیبه‌ای از سلطان بلبان (۶۴۴ تا ۶۸۶) از سلاطین دهلی مورخ ۶۶۶ است.

کتیبه‌ای در حظیره محمود قتال - کوه جنت در شمال ختو است. بالای آن گورستان گنج شهیدان است. مرقد محمود قتال در اینجاست و کتیبه آن مورخ جمادی الاولی ۷۳۳ قمری است. قناتی مسجد هم در همین گورستان است و تاریخ اتمام آن ذی‌الحجه سنه ۷۰۰ است.

لادنون

شهرک لادنون در سی کیلومتری شمال غربی دیدوانه است. تاریخ اسلامی لادنون به قرن هفتم هجری می‌رسد. کتیبه‌های سنگهای قبور جنوب شهر متعلق به این دوران است. در قرن هفتم و هشتم اداره این شهر با سلاطین دهلی بود. در قرن نهم به‌دست شمس‌خان افتاد که قلعه آن را در این دوران تعمیر کرده است. آثار تاریخی اسلامی لادنون، دو مسجد، یک حظیره چهار ضلعی و یک پائیکه بزرگ که تمام در قرن هشتم ساخته شده‌اند. دروازه ارگ شهر در سال ۸۶۴ قمری به‌دستور فیروزخان ناگااور ساخته شده و باقی قسمتهای آن متعلق به دوران مغول و راجپوتها است.

جامع مسجد - مسجد جامع در شرق ارگ و از دروازه ارگ زیاد دور نیست. کتیبه مسجد بر سر جای خود نیست و آن را به‌مزار پیرمراد شهید منتقل کرده‌اند. اصل کتیبه چنین است:

عبارت مسجد جامع بعد خراب شدن در عهد همایون سلطان الزمان الواصل بتأیید الرحمن ابوالنظر فیروز شاه السلطان در نوبت ایالت ملک ملوک الشرق جمال خان دیلان سلطانی نیابت ملک الشرق شمس‌الدوله والدین ایاس دیلان فرمایشی سه سالار معظم محمد فیروز دهانوسوزی فی‌السابع

والعشرین من ذی القعدة سنه اثنی و سبعین و سبعمائه.
 خلجی مسجد - در شرق شهرک لادنون و جزو چتری چهارگوشه با دوازده ستون است. مسجد
 ۸/۳۵ متر در ۵ متر است و در عهد ابوالمظفر فیروز شاه در سال ۷۸۵ قمری ساخته شده است.
 باری با اولی (پاکته یا پاشیر بزرگ) ظاهراً کتیبه آن مربوط به غیاث‌الدین تغلق است و
 در سال ۷۸۵ قمری ساخته شده است.
 دروازه شرقی لادنون در زمان فیروزخان از سلسله شمس‌خان ناگاور در سال ۸۷۴ قمری
 ساخته شده است.

مندور

شهرک باصفائی است، اطراف آن را باغ فراگرفته و اطراف باغها آثار تاریخی است. نزهائی
 از راجه‌های هندو در اینجاست و باقی‌مانده قلعه‌ی از سنگ تراشیده دیده می‌شود.
 مندور را ابتدا ایلتمش در سال ۶۲۴ فتح کرد و در سال ۶۳۹ علاء‌الدین مسعود، ملک عزالدین
 بلبان را حاکم ناگاور و مندور کرد.

مسجد فیروزشاه در جنوب قلعه شهر است. نزدیک مسجد آب‌انبار و نهر آب ویل است که از
 سنگ ساخته شده، پاره‌ای از کتیبه مسجد باقی است که نشان می‌دهد این مجموعه در زمان فیروزشاه
 ساخته شده است. ظاهراً مربوط به فیروزشاه تغلق (۷۵۲ تا ۷۹۵) است.

ناگاور

ناگاور بر سر راه قدیمی دیبل و مولتان به‌اجمیر و بیانه است. دوران تاریخ اسلامی آن مربوط
 به زمان حکومت مسلمین در سند و مولتان است. سنگ گوری در ناگاور متعلق به پسر اسماعیل داعی
 و مورخ ۵۴۵ قمری است. بعدها این شهر به دست محمدبن سام افتاد و از او به ظفرخان رسید که
 در سال ۸۱۵ خود را مظفرشاه خواند. مظفرشاه ناگاور را به برادرش - شمس‌خان دندان - داد.
 در سال ۹۱۵ زیر تسلط سلاطین دهلی بود. مسلمانان زیادی در این شهر بنا کنند. قلعه قدیمی شهرو
 دروازه‌های اصلی شهر بر جای است.

قلعه ناگاور در مغرب شهر است و کتیبه‌هایی از محمد سام مورخ ۵۹۴ و محمدشاه خلجی سیال
 ۷۵۵ و مجاهدخان - پسر شمس‌خان - مورخ ۸۶۵ در آن دیده می‌شود.
 کتیبه‌ای از مسجدی مورخ ۷۶۱ قمری.

کتیبه‌ای بر سنگ گوری از دوران فیروزخان مورخ ۸۲۲ قمری.
 کتیبه‌ای از غیاث‌الدین تغلق (۷۲۵ تا ۷۲۵) و بازمانده کتیبه‌هایی که بر آنها آیات قرآن
 کریم و اشعار فارسی است.

بلند دروازه از قدیمی‌ترین دروازه‌های شهر است. تاریخ تعمیر آن در زمان محمدبن تغلق شاه
 (۷۲۵ تا ۷۵۲) بوده است.

سنگ تاریخ دیگری با اشعار فارسی مورخ ۷۳۳ نیز مربوط به بلند دروازه است.
 مسجد خواجه مخدوم حسین چشتی کتیبه‌ای به سال ۷۲۵ قمری دارد هنوز این مسجد در دست
 خاندان چشتی ناگاور است و پیر فعلی اینان حکیم منظورالحق سراج‌الدین است.

سنگ قبری در درگاه پیر ضمیر صاحب - گورستانی به این نام در غرب خانقاه تارکین و
 متصل به باروی قدیم شهر است. یکی از سنگ قبرهای این گورستان متعلق به دوست‌علی تقی فرزند
 داعی و مورخ صفر ۵۴۵ است. کتیبه‌بنائی در این گورستان که از بنای اصلی جدا افتاده و مورخ
 به ۹۱۱ است. سنگ قبر دیگری در این گورستان متعلق به سال ۸۲۱ است.

سنگ بنائی متعلق به مسجدی در سید امام نور درگاه به سال ۹۳۳ است.

کتیبه‌ای در «اکدولی» (بفتح الف و کاف) در محله چوری‌گران مورخ شعبان ۸۸۳. کتیبه‌ای در صندوق کی مسجد به سال ۷۰۰ قمری. فیروز خان مسجد مورخ سنه ۹۰۰ قمری. کتیبه جدا افتاده‌ای در کلاگنبد مربوط به خانقاهی است که به سال ۸۸۵ ساخته شده است. کتیبه اک منارکی مسجد (بکسر الف) مورخ ۸۰۰ که مرتبه احد و عشرات آن ریخته است. کتیبه شمس‌خان مسجد که ظاهراً مربوط به شمس‌الدین ایلنتمش (۶۰۷ تا ۶۳۳) است. کتیبه سوری مسجد در دوران سوری سلطان اسلام شاه در شوال ۹۶۰ قمری. کتیبه اکبری مسجد مورخ ۹۷۲ قمری. کتیبه دودوالا مسجد در محله دودوالا (شیرفروشان) که تاریخ آن فرسوده شده و فرو ریخته است.

نرآینه

نرآینه در ۷۰ کیلومتری شمال شرقی اجمر بر سر راه قدیمی مولتان است. مجموعه‌ای به نام «حوض مصطفی‌سر» در این شهر است که شامل استخری به ابعاد ۲۵۰×۴۰۰ متر، پلکان نزدیک این استخر دیوار سنگی دارد که بر آن دو کتیبه فارسی است. از یکی از آنها معلوم می‌شود که این حوض راجع به دین بن شمس‌خان در سال ۸۴۰ قمری ساخته است. از دیگری معلوم می‌شود که مجاهدخان «حصارها و مساجد از سر بنا فرمود». مسجد حوض مصطفی‌سر ۱۰/۵۰×۲۴/۵۰ متر است و کتیبه آن به سال ۸۴۸ قمری است.

سانچور

سانچور در جنوب جالور بر مرز میان راجستان و گجرات است. این شهرک بر سر راه احمدآباد به پتان (نهر واله سابق) است با اینکه تعداد زیادی مسلمان در اینجا زندگی می‌کنند، تنها بنیای قدیمی اسلامی آنجا مسجد جامع است.

جامع مسجد به ابعاد ۹۲×۵۰ متر است که در زمان سلطان محمود شاه باقراي گجراتی ساخته شده است. کتیبه مسجد بر سر محراب بزرگ آن است و نشان می‌دهد که مسجد در غره محرم سال ۹۰۴ ساخته شده است.

تجره

این شهرک در ۲۷ درجه و ۵۶ دقیقه شمالی و ۷۶ درجه و ۵۱ دقیقه شرقی است. در دوران حکومت مغولان جزء ناحیه آگره بوده است. در حکومت علاءالدین عالم‌شاه - برادر سکندر لودی - روبه وسعت و اهمیت رفت. علاءالدین هم در این شهر به خاک سپرده شده است. از آثار اسلامی این شهر، ده سنگ قبر دو مسجد با مجموعه‌ای از قبور، یک مسجد بزرگ، یک عیدگاه و خرابه‌های کاخی قدیمی است.

قبری بر روی زمینی سکوماند که بر سنگ آن آیات کلام‌الله و شهادتین حک شده است. مسجد حسن‌خان که مسجد و مقبره‌ایست که بر سنگ قبر آن چهارده معصوم حک شده است.

تردی

تردی دهکده‌ایست نزدیک مالپور در ۷۰ کیلومتری جنوب غربی جیپور. دو پاکنه قدیمی آن در قرن نهم ساخته شده است. تاریخ کتیبه آنها شانزدهم محرم سنه ۸۵۰ قمری است.^۱

۱- مطالب بالا ترجمه فشرده‌ایست از صفحات ۱۲ تا ۹۳ کتاب نامبرده در ابتدای مقاله.